

Zenona Rondomańska

Polskie osiemnastowieczne śpiewniki kościelne z drukarni Kantera

Komunikaty Mazursko-Warmińskie nr 1, 55-60

1997

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Zenona Rondonańska

**Polskie osiemnastowieczne śpiewniki kościelne
z drukarni Kantera**

Pierwszą próbę sporządzenia wykazu polskich druków na Warmii podjął wiele lat temu ks. dr Jan Obłąk¹. Przyjął, iż za druki polskie należy uznać te, które wydane zostały na Warmii, oraz druki, które zostały opublikowane poza Warmią, ale na jej wewnętrzne zapotrzebowanie. Aczkolwiek Jan Obłąk zasadniczo interesował się drukami polskimi, jakie ukazały się od początku XIX w. do wybuchu II wojny światowej, to jednak w swym pierwszym wykazie sygnalizował także istnienie druków wcześniejszych, osiemnastowiecznych. Informacje na ich temat były nader skromne, ograniczone często do znajomości tytułów, a niekiedy do świadomości zaledwie, że były drukowane, gdyż nawet ich tytułów nie można być pewnym.

Wśród wielu śpiewników kościelnych Jan Obłąk wymienił także pozycje wydane w drukarni Kantera w Kwidzynie. Wiadomości na ich temat zaczerpnął z zachowanego spisu druków z roku 1864, który został sporządzony przez oficynę kwidzyńską. Ponieważ autorowi nie udało się dotrzeć do egzemplarzy wymienionych tytułów, a ich istnienia nie potwierdziła *Bibliografia polska* Karola Estreichera, uznał, iż śpiewniki te zaginęły. W niewiele lat później na temat kwidzyńskiej drukarni Kantera pisał Alfons Lemański dając szczegółowy opis bibliograficzny kilku osiemnastowiecznych wydawnictw, gdyż „są to niezwykle cenne i rzadkie starodruki polskie”². Dalsze prace odnoszące się do zagadnienia druków polskich, także z oficyny Kantera, dotyczyły już wyłącznie druków dziewiętnastowiecznych³.

Skąpe i czerpane często z pośrednich źródeł informacje na temat osiemnastowiecznych śpiewników kościelnych wydawanych w drukarni Kantera były inspiracją do powstania niniejszego artykułu. Autorce wydało się bowiem mało prawdopodobne, aby rzeczywiście nie zachował się ani jeden egzemplarz śpiewnika, nawet gdyby przyjąć, że nakład danej pozycji był niewielki. Wychodząc z założenia, że Kwidzyn położony jest stosunkowo niedaleko Gdańska, będącego w poprzednich wiekach dużym ośrodkiem kulturalnym, tam właśnie podjęto poszukiwania tych jakoby zaginionych śpiewników. Dodatkowym bodźcem do czynionych poszukiwań było przesłanie Jana Obłąka, który

1 J. Obłąk, *Wykaz polskich druków na Warmii za lata 1800—1939*, Komunikaty Mazursko-Warmińskie (dalej: KMW), 1957, nr 1, ss. 50—61; nr 2, ss. 112—127.

2 A. Lemański, *Oficyna Kantera i jej druki polskie w latach 1772—1923*, KMW, 1963, nr 4, s. 511.

3 W. Chojnacki, *Uzupełnienie do wykazu polskich druków na Warmii ks. J. Obłąka*, KMW, 1958, nr 1, ss. 85—96; A. Lemański, *Materiały do bibliografii druków polskich wydanych w Kwidzynie*, KMW, 1964, nr 2, s. 249; J. Obłąk, *Nowe uzupełnienie wykazu polskich druków na Warmii za lata 1800—1939*, Studia Warmińskie, 1974, XI, ss. 549—562.

przywiązując ogromną wagę do faktu przetrwania do naszych czasów druków w języku polskim, pisał, iż „Wskutek zniszczeń wojennych, a jeszcze bardziej wskutek prześladowań polskości, zwłaszcza w okresie hitleryzmu, wiele druków polskich zaginęło na zawsze, a niektóre ocalały tylko w pojedynczych egzemplarzach, częstokroć nadwątlonych i uszkodzonych. Dlatego każdy druk polski, w jakiegokolwiek formie byłby zachowany, urasta do cennego świadectwa i do niezwykle doniosłego dokumentu historycznego życia polskiego na Warmii”⁴.

Kwerenda przeprowadzona w Bibliotece PAN w Gdańsku pozwoliła na ustalenie istnienia pojedynczych egzemplarzy trzech osiemnastowiecznych śpiewników kościelnych drukowanych w drukarniach Kanterów w Kwidzynie i w Królewcu:

1. Pod sygnaturą XX B.o. 1987 znajduje się śpiewnik, którego tytuł podany jest w następującym brzmieniu: *Pieśni y inne nabożeństwa dla zbawienney wygody wiernych Chrystusowych Osobliwie Cudowny Obraz Nayświętszey Maryi Panny nawiedzających z pożytecznym różnych modlitw przydatkiem przedrukowane*, Kwidzyn, J. I. Kanter 1752. Śpiewnik o tytule *Pieśni i inne nabożeństwa* wymienia Jan Obląk i podaje jego przypuszczalną datę druku na podstawie zachowanego spisu druków Kantera w Kwidzynie, który sporządzono w roku 1864. Na to samo źródło informacji powołuje się też Alfons Lemański, uzupełniając stwierdzeniem — „Estreicher — brak”⁵.

2. Pod sygnaturą XX B.o. 2036 mieści się śpiewnik, którego tytuł podany jest w następującym brzmieniu: *Zebranie różnych pieśni służących do nabożeństwa*, Królewec, Kanter 1792. Śpiewnik ten wymieniają — Jan Obląk, korzystający z tego samego co poprzednio źródła informacji, i powołujący się na niego Alfons Lemański, który dodatkowo stwierdza, że Estreicherowi tytuł ten nie jest znany⁶. Obaj autorzy podają jednak przypuszczalną datę, tj. rok 1864, a jako miejsce druku — Kwidzyn. Jednocześnie w pracy *Oficyna Kantera i jej druki polskie w latach 1772—1923* Alfons Lemański opisuje egzemplarz znajdujący się w gdańskiej bibliotece PAN, czym sugeruje, że mamy do czynienia z dwoma śpiewnikami o tym samym tytule, a różnym miejscu i czasie wydania.

3. Pod sygnaturą XX B.o. 2812 znajduje się śpiewnik, którego tytuł podany jest w następującym brzmieniu: *Pieśni nabożne według obrządków kościoła s. katolickiego samą prostotą przyjemne. Dla szczerego nabożeństwa powabne. Na uroczystości całego Roku z przydatkiem wielu różnych Świętych Pańskich nowo wydane*, Królewec, Kryst. Kanter 1796. Tytułu tego nie wymieniają cytowani już autorzy wykazów druków polskich na Warmii, znajdujemy go natomiast u Karola Estreichera jako: *Pieśni nabożne podług kościoła katolickiego*, Królewec, Kanter⁷, u Tadeusza Orackiego — *Pieśni nabożne*, 1796⁸ i w pracy

4 J. Obląk, *Nowe uzupełnienie wykazu*, s. 550.

5 J. Obląk, *Wykaz polskich druków*; A. Lemański, *Materiały do bibliografii*. Lemański nie natrafił na ten śpiewnik w bibliotece PAN w Gdańsku, chociaż odnalazł następny z omawianych.

6 Ibidem.

7 K. Estreicher, *Bibliografia polska*, t. IX: *Stolecie XVIII*, Kraków 1888, Wydanie Akademii Umiejętności, s. 689.

8 T. Oracki, *Słownik biograficzny Warmii, Prus Książęcych i Ziemi Malborskiej od połowy XV do końca XVIII wieku*, t. 1: A—K, Olsztyn 1984, s. 122.

dotyczącej dawnych drukarzy polskich pod tytułem: *Pieśni nabożne podług obrządku kościoła s. katolickiego...*⁹

Ad.1. Układ tekstu i pełny tytuł tej niewielkiej książeczki formatu 8° jest następujący: PIESNI /Y INNE /NABOŻENSTWA /DLA Zbawiennej wygody Wiernych /Chrystusowych /Osobliwie /Cudowny Obraz Najświętszej /MARYI PANNY /Roku Pańskiego 1752 /KORONOWANY / w Kościołku Łąkowskim W W. OO. /Reformatow Prowincyi Pruskiej /Nabożnie nawiedzających, spowiada- /iących się y komunikujących /z pożytkiem różnych modlitw /przydatkiem /PRZEDRUKOWANE /w Kwidzynie, /w Drukarni Prus Zachodniowych Krolewskiej /Nadworney u Sukcesorow Jana Jakuba Kantera /.

Śpiewnik nie zawiera daty druku, nie wiemy więc, kiedy powstał. Rok 1752 umieszczony na sygnaturze zbioru bibliotecznego jako data druku, nieuważnie wzięty został z karty tytułowej śpiewnika. Jej treść wskazuje bowiem, że rok ten związany był z datą koronacji obrazu Najświętszej Maryi Panny, znajdującego się w kościele w Łąkach, a nie z drukiem omawianego śpiewnika. Rok 1864, na który powołuje się Jan Obląk, także nie może być datą druku. Pojawia się on zresztą także w innym kontekście i ma związek z wklejką znajdującą się na wewnętrznej stronie okładki śpiewnika, mającej następujący drukowany tekst: „Bibliothek des Predigers Chr. C. Mrongovius. Der Danziger Stadtbibliothek über wiesem 1864”. Jest to więc data przejęcia przez bibliotekę miejską w Gdańsku księgozbioru pastora Krzysztofa Celestyna Mrongowiusza. Ten wybitny kaznodzieja i nauczyciel był związany z drukarnią Kanterów zarówno w Królewcu, jak i w Kwidzynie. Jako dobry polonista zajmował się tłumaczeniem z języka niemieckiego urzędowych rozporządzeń i regulaminów, był także korektorem druków polskich, wydawanych przez oficynę Kantera¹⁰. Zmarł w roku 1855 w Gdańsku, a w dziewięć lat później jego cenny księgozbiór stał się własnością biblioteki miejskiej.

W Bibliotece PAN w Gdańsku przechowywany jest katalog biblioteki Mrongowiusza¹¹. Ten obszerny czteroczęściowy wykaz wymienia w dziale religijnym 26 różnych zbiorów pieśni — ewangelickich kancjonałów i katolickich śpiewników. Jan Obląk nie podał, gdzie znajduje się ów sporządzony w roku 1864 spis druków Kantera w Kwidzynie, na podstawie którego wymienił tytuły kilkunastu śpiewników i pojedynczych pieśni kościelnych. Pewne jest jednak, iż nie powoływał się na katalog biblioteki Mrongowiusza, gdyż oba spisy różnią się zawartością, a uważne przeanalizowanie katalogu pozwala na stwierdzenie, że wśród wyszczególnionych nie ma tytułu *Pieśni i inne nabożeństwa*¹². Tak więc, chociaż dwukrotnie pojawia się data 1864, nie jest ona na pewno datą druku interesującego nas śpiewnika, tak samo jak pewne jest, że śpiewnik nie powstał w roku 1752. Wiadomym jest jedynie, że Krzysztof Celestyn Mrongowiusz mógł

⁹ *Drukarze dawnej Polski od XV do XVIII wieku*, t. 4: Pomorze, Wrocław—Warszawa—Kraków, 1962, s. 182.

¹⁰ T. Oracki, *Słownik biograficzny Warmii, Prus Książęcych i Ziemi Malborskiej od połowy XV do końca XVIII wieku*, t. 2: L—Ż, Olsztyn 1988, ss. 45—47.

¹¹ *Catalog der Bibliothek Mrongovius*, Cat. Bibl. 64, Biblioteka PAN w Gdańsku.

¹² Mamy tu więc do czynienia z rozbieżnością — katalog nie wymienia tej pozycji, a wklejka informuje, że śpiewnik był własnością Mrongowiusza. Są natomiast dwa następne śpiewniki.

stać się posiadaczem śpiewnika przed rokiem 1855, tzn. przed rokiem swojej śmierci.

Dość istotną wskazówką może być w tym przypadku informacja zawarta na karcie tytułowej śpiewnika, iż przedruku dokonano u „sukcesorów Jana Jakuba Kantera”. Kanterowie byli rodziną drukarzy królewieckich i kwidzyńskich, działających od XVIII do XX w. nie tylko jako drukarze, ale także jako nakładcy i księgarze. Wspomniany Jan Jakub był najmłodszym synem Filipa Krzysztofa i bratem Daniela Krzysztofa oraz Filipa Krzysztofa mł. Urodził się w roku 1738 w Królewcu i tam też zmarł w roku 1786. Po pierwszym rozbiórce Polski wykorzystał swe znajomości w Berlinie i w roku 1773 uzyskał przywilej na prowadzenie drukarni nadwornej dla Prus Zachodnich w Kwidzynie¹³. Przewiół więc tam urządzenia ze swej drukarni królewieckiej, a poczynione w ciągu lat inwestycje sprawiły, że oficyna kwidzyńska była bogato wyposażona, gdyż posiadała 5 pras, czcionki do druku w kilku językach, a także nuty i znaki matematyczne. Wydawano w niej nie tylko książki i czasopisma, ale również wszelkie druki urzędowe, szkolne i kościelne w językach polskim, niemieckim, litewskim, francuskim, łacińskim, hebrajskim i greckim. Po śmierci Jana Jakuba drukarnia, pomimo starań czynionych przez braci, upadła. Wykupili ją jednak na licytacji w roku 1789, a w roku 1800 odstąpili synowi zmarłego — Janowi Jakubowi Danielowi¹⁴. W chwili śmierci ojca Jan Jakub Daniel, którego daty urodzenia nie znamy, nie był jeszcze pełnoletni, natomiast jego młodszy brat Jan Jakub Wilhelm miał dopiero 14 lat. Obaj więc, obok stryjów, byli sukcesorami Jana Jakuba Kantera.

Słownik biograficzny Warmii, Prus Książęcych i Ziemi Malborskiej Tadeusza Orackiego podaje, że „Kwidzyńskie druki Kantera były najczęściej firmowane: »Dziedzice Nieboszczyka Jana Jakuba Kantera, Drukarnia Królewskiego w Zachodnich Prusach« lub »Nadworna Drukarnia Książek w Kwidzynie«¹⁵. Alfons Lemański poszerza tę informację o istotny szczegół, iż druki kwidzyńskie „począwszy od kwietnia 1786 r. noszą adres wydawniczy: »spadkobiercy zmarłego Jana Jakuba...«”¹⁶. Mając do czynienia z autopsji z interesującym nas śpiewnikiem, możemy dodać, iż po śmierci pierwszego właściciela druki kwidzyńskie były także firmowane: „sukcesorzy Jana Jakuba Kantera”.

Starszy syn Jana Jakuba — Jan Jakub Daniel odkupił ojcowską oficynę w Kwidzynie razem ze zgromadzonym tam zapasem druków. Wśród 46 tytułów różnych wydawnictw (łącznie około 120 000 egz.), znajdowało się też wiele śpiewników, katechizmów, elementarzy oraz podręczników i innych tekstów polskich. Jan Jakub Daniel zarządzał firmą do swej bezpotomnej śmierci w roku

13 Datę 10 XII 1773 podaje *Słownik biograficzny Pomorza Nadwiślańskiego*, pod red. Z. Nowaka, t. 2: G—K, Gdańsk 1994, ss. 346—347, natomiast A. Lemański w: *Oficyna Kantera*, s. 505, powołując się na E. Wernicke, *Marienwerder*, 1933, s. 224, pisze: „Dnia 4 czerwca 1772 r. Jan Jakub Kanter przewiół swoją drukarnię z Królewca do Kwidzyna. Dzień ten zapoczątkował 150-letnie istnienie oficyny Kanterowskiej”. W aneksie zamieścił jednak tłumaczenie tekstu przywileju dla drukarni Kantera w Kwidzynie, z którego jednoznacznie wynika, że król pruski Fryderyk podpisał w Berlinie akt nadania przywileju 10 XII 1772 r. Czyżby Kanter zdecydował się na tak poważne przedsięwzięcie nie czekając na decyzję królewską? Różnica roku, jaka zachodzi pomiędzy datami 10 XII 1772 i 10 XII 1773 wydaje się wskazywać na pomyłkę drukarską w artykule A. Lemańskiego.

14 *Słownik biograficzny Pomorza Nadwiślańskiego*, t. 2, ss. 346—347.

15 T. Oracki, *Słownik biograficzny*, t. 1, s. 122.

16 A. Lemański, *Oficyna Kantera*, s. 511.

1813, a wówczas drukarnię przejął jego brat — Jan Jakub Wilhelm i prowadził ją do roku 1842¹⁷. Obaj synowie Jana Jakuba Kantera działali więc jako drukarze kwidzyńscy w latach 1800—1842.

Tak więc, chociaż próba ustalenia dokładnej daty powstania śpiewnika *Pieśni y inne nabożeństwa* nie została uwieńczona pełnym sukcesem, to jednak pozwala na uściślenie jej w czasie i stwierdzenie, że interesujący nas zbiór wyszedł z drukarni w Kwidzynie w okresie, gdy zarządzał nią w zastępstwie niepełnoletnich synów zmarłego Jana Jakuba Kantera jego brat Daniel Krzysztof, tzn. pomiędzy rokiem 1786 a rokiem 1800, w którym to roku Jan Jakub Daniel odkupił od stryjów drukarnię ojca. Wówczas to spotykamy się ponownie z adresem wydawniczym. Warto przy tym zauważyć, „że układ podpisu jest wytworny i poprawny, a główny nacisk położony na Kantera, nie na uprzywilejowanie oficyny. Np.: *Xiązka Ogniowa...* w Kwidzynie 1803. Drukowana u Jan. Jak. Dan. Kantera, J. K. Mości Pruskiej Drukarza Nadworney”¹⁸.

Ad.2. Układ tekstu i pełny tytuł tej niewielkiej książeczki formatu 8° jest następujący: *Zebranie/ROZNYCH/PIESNI/służących/do/NABOZENSTWA/w Królewcu 1792/w Drukarni J. K. Mści Nadworney Kanterowskiej/*.

W przypadku tego śpiewnika mamy podaną datę druku, wiemy więc, że dziełko powstało w okresie, gdy właścicielem drukarni w Królewcu w latach 1764—1812 był Daniel Krzysztof Kanter. Oficyna rozwijała się pomyślnie, do czego przyczynił się także nabyty wraz z bratem Filipem Krzysztofem, przywilej księgarski. Właśnie w roku 1792 Daniel Krzysztof obchodził siedemdziesiąte urodziny oraz 50-lecie pracy zawodowej i mógł się poszczycić dużymi osiągnięciami wydawniczymi, także w zakresie edytorstwa polskiego¹⁹.

Wyjaśnienia wymaga jednak kwestia śpiewnika o takim samym tytule, wydanego jakoby w Kwidzynie w roku 1864, który wymieniają Jan Obłąk i Alfons Lemański. Chociaż Jan Jakub Kanter założył oficynę w Kwidzynie, nie opuścił jednak Królewca i stamtąd zarządzał firmą. Podobnie postąpił jego starszy brat Daniel Krzysztof, gdy po śmierci Jana Jakuba przejął oficynę kwidzyńską, aczkolwiek kierowanie nią na odległość na pewno sprawiało mu sporo trudności. W roku 1792 Daniel Krzysztof zarządzał więc dwiema oficynami — królewiecką i kwidzyńską. Powstały w 1864 r. spis nie musiał być wykazem druków wydanych w tym właśnie roku. Mógł zawierać pewne nieścisłości, zwłaszcza jeśli dotyczył spraw odległych w czasie. W tym okresie drukarnią w Kwidzynie zarządzał syn Jana Jakuba Wilhelma — Konstantyn Gustaw, a bratanek Daniela Krzysztofa. On także wydawał polskie śpiewniki, modlitewniki i elementarze²⁰. Nietrudno było więc o popełnienie błędu i przypisanie wydania śpiewnika niewłaściwej drukarni. Podobne wątpliwości musieli mieć także Jan Obłąk i Alfons Lemański, skoro datę druku, jako przypuszczalną, umieszczali w nawiasie. Prawdopodobnie wykaz obejmował wydawnictwa kwidzyńskie powstałe na przestrzeni wielu lat. W takim przypadku należałoby przyjąć, że domniemany śpiewnik kwidzyński nigdy nie istniał.

17 Ibidem, s. 347.

18 Ibidem, s. 513.

19 Ibidem, ss. 510—511.

20 *Słownik biograficzny Pomorza Nadwiślańskiego*, s. 349.

Ad.3. Układ tekstu i pełny tytuł tej niewielkiej książeczki formatu 8° jest następujący: *PIESNI NABOZNE/według obrządków Kościoła S. Katolickiego/samą prostotą przyjemne/Dla szczerego Nabożeństwa powabne/Na Uroczystości całego Roku/Z przydatkiem wielu różnych/Świątych Pańskich/NOWO WYDANE/za nayılaskawszym przywileiem/w Królewcu 1796/Drukowano u Daniela Krystofa Kantera/J. K. Mci Pruskiej Nadwornego Drukarza i Xięgarza/.*

W przypadku tylko tego jednego śpiewnika mamy wyraźnie podane czas i miejsce jego powstania, a także imiona i nazwisko właściciela drukarni. Na marginesie należy zwrócić uwagę na podkreślenie Kantera, iż jest nie tylko nadwornym drukarzem, ale i księgarzem. Jak wiemy, po śmierci Jana Jakuba jego dwaj bracia nabyli przywilej księgarski zmarłego, nadany mu jeszcze w roku 1763. Został on potwierdzony w roku 1789, co pozwoliło braciom na kontynuowanie działalności czasopiśmienniczej²¹. Zastanawiające jest więc, dlaczego w śpiewniku z roku 1792 fakt ten nie został zaznaczony.

*

Wszystkie trzy omawiane polskie śpiewniki kościelne powstałe w Kwidzynie i Królewcu w ciągu dziesięciu lat pomiędzy rokiem 1786 i 1796 zawdzięczamy działalności jednego tylko przedstawiciela dużej drukarskiej rodziny Kanterów — Danielowi Krzysztofowi, urodzonemu około roku 1722, a zmarłemu w roku 1812 w Królewcu²². To właśnie u niego w Kwidzynie wydał Krzysztof Celestyn Mrongowiusz w roku 1794 swój *Nowy słownik polsko-niemiecki*, a dwa lata wcześniej wydrukowano tu pierwszy kancjonał polski dla wyznania ewangelicko-augsburskiego, przeznaczony dla Prus Zachodnich, okręgu Noteci i biskupstwa warmińskiego²³. Także oficyna królewiecka rozwijała się pomyślnie pod kierownictwem Daniela Krzysztofa, a po jego bezpotomnej śmierci przeszła w ręce siostrzeńca — Dawida Fryderyka Samuela Schultza²⁴.

21 *Drukarze dawnej Polski od XV do XVIII wieku*, t. 4, s. 182.

22 *Słownik biograficzny Pomorza Nadwiślańskiego*, ss. 345—346.

23 A. Lemański, *Oficyna Kantera*, s. 512.

24 *Słownik biograficzny Pomorza Nadwiślańskiego*, ss. 345—346.